

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΜΝΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MARCEL PROUST

“Αν θεωρήσουμε την πλατωνική ανάμνηση ουσιαστικό συστατικό της θεωρίας της μέθεξης, τότε θα ήταν δυνατόν να διακινδυνεύσουμε μιάν ανάγνωση του Proust σ’ αυτή την προοπτική, και να διερευνήσουμε πώς ή ανάμνηση λειτουργεί μέσα στο έργο του *Αναζητώντας το χαμένο χρόνο*. Κατ’ αρχήν, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ή ανάμνηση, στο έργο του Proust, δεν είναι συγκεκριμένα ή πλατωνική ανάμνηση, και όπως αναφέρει ο Lacan «δεν είναι ή επιστροφή μιᾶς μορφῆς, ενός αποτυπώματος, ενός είδους του κάλλους και του καλού, πού μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸ χωρὸ τοῦ ὑπερβατικοῦ... Είναι κάτι πού μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς δομῆς, ἀπὸ κάτι ... γεννημένο στὸ ἐπίπεδο τῶν πιὸ ταπεινῶν συναντήσεων..., ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ σημαίνοντος, ἀπὸ τὶς γλῶσσες πού μιλοῦνται μ’ ἓναν τρόπο ψελλιστό, τραυλίζοντα, ἀλλὰ πού δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ καταναγκασμοὺς πού τὴν ἡχῶ τους, τὸ μοντέλο τους, τὸ ὕφος τους, τὰ ξανασυναντοῦμε σὲς μέρες μας, κατὰ τρόπο περιέργο, στὰ μαθηματικά»¹.

Οὔτε ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ *Αναζήτηση* τοῦ Proust εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰ προσπάθεια ἀνάμνησης, μιὰ ἐξερεύνηση τῆς μνήμης. Βέβαια, ἡ μνήμη παρεμβαίνει ὡς ἓνα μέσο τῆς ἀναζήτησης, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ βαθύτερο μέσο. Αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἐξετάσουμε τὴ φύση τῆς μνήμης αὐτῆς καὶ γι’ αὐτὸ θὰ χρειαστεῖ ν’ ἀνατρέξουμε σὲ δύο φιλόσοφους, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Bergson.

1. Ἡ ἐννοια τῆς ἀνάμνησης στὸν Πλάτωνα. Θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στοῦ ὁποίου τὸ έργο ἡ ἀνάμνηση ἐμφανίζεται ἀρκετὰ «ἐρωτικοποιημένη». Αὐτὸς ὅμως ὁ χαρακτήρας τῆς δὲν εἶναι καθόλου φανερός στὸν *Μένωνα* ὅπου ἡ ἀνάμνηση φαίνεται νὰ ὁδηγεῖ σὲ γνωστικὰ ἀντικείμενα, διάφορα ἀπὸ τὰ συναισθήματα. Ὅμως τίθεται διαφορετικὰ στὸν *Φαῖδωνα* ὅπου, ἂν καὶ προφανῶς ἀνακαλεῖται ἡ θεωρία τοῦ *Μένωνα*, στὴν πραγματικότητα δίνεται μιὰ συμπληρωματικὴ ἐξήγηση πού ἐπικαλεῖται τὴν ἐρωτικὴ ἐμπειρία: στὴ θεά μιᾶς λύρας ἢ ἐνὸς ἐνδύματος οἱ ἐραστές ξαναθυμοῦνται τὴν εἰκόνα τοῦ ἐρωμένου στὸν ὁποῖο

1. Ζ. ΛΑΚΑΝ, Τὸ Σεμινάριο XI: Οἱ τέσσερις θεμελιακὲς ἐννοιες τῆς ψυχανάλυσης, Ἀθήνα, Ράππας, 1982, σ. 67.

ἀνῆκαν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα: «τοῦτο δέ ἐστιν ἀνάμνησις»². Κατὰ τὴν ἀληθινὴ ἀνάμνηση, τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀναγνωρίζει ὡς παρελθὸν αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ παρελθόν: πιστεύει ὅτι ἀνακαλύπτει κάτι νέο. Εἶναι σπάνιο, ὁμῶς, ὁ ἐρωτευμένος ποὺ ξαναθυμᾶται τὸ ἀγαπημένο ὄν στὴ θέα ἑνὸς ἀντικειμένου ποὺ τοῦ ἀνήκει, νὰ μὴν γνωρίζει ὅτι ἔχει συναντήσει πραγματικὰ αὐτὸ τὸ ἀγαπημένο ὄν προηγουμένως. Πρόκειται λοιπὸν ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀνάκληση μιᾶς ἀνάμνησης μὲ ἀφορμὴ κάποια δεδομένη ἀντίληψη. Ἀλλὰ τότε, ἀναρωτιέται κανεῖς, σὲ τί συνίσταται ἡ πρωτοτυπία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ φαινομένου, ἂν ὄχι στὸν ἐρωτικό του χαρακτήρα. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπλὸ «συνειρμό», γιὰ «μιὰν ἀνάκληση διὰ τῆς ὁμοιότητος», ἡ ἀνάμνηση εἶναι τὸ φαινόμενο μέσω τοῦ ὁποίου, μὲ ἀφορμὴ τὴ δεδομένη ἀντίληψη ἑνὸς ἀντικειμένου, ἀνακαλεῖται στὴ μνήμη ἡ εἰκόνα ἐκείνη ποὺ εἶναι τὸ διαρκές ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας.

Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὸ μῦθο τοῦ *Φαίδρου*. Πουθενὰ στὸν *Μένωνα* δὲν δηλώνεται ὅτι ἡ ἀνάμνηση εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐρωτική: ὁ Σωκράτης φαίνεται νὰ ὑποθέτει ὅτι ὁ «παῖς» τοῦ *Μένωνος* ἀγνοεῖ πῶς ὁ ἴδιος ἔχει ἤδη γνωρίσει τὰ μαθηματικὰ στὸ παρελθόν, πρὶν ἀπὸ τὴ γέννησή του: πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀνάμνηση μὲ τὴ στενὴ τῆς ἔννοια. Στὸν *Φαίδωνα* ὁ ἐρωτικός χαρακτήρας τοῦ φαινομένου ὑπογραμμίζεται, ἀλλὰ φαίνεται αὐτονόητο ὅτι ἡ ἀνάκληση τῆς μνήμης κατὰ τὸν παραπάνω τρόπο δὲν ἔχει λησμονηθεῖ. Στὸν *Φαῖδρο* ἐπισημαίνονται συγχρόνως ἡ ἐρωτικὴ φύση τοῦ φαινομένου καὶ ἡ σημασία τῆς λήθης. Αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικό. Στὴ μνήμη ἀντιτίθεται ἡ λήθη διὰ τῆς ὁποίας ἡ ψυχὴ κενώνεται ἀπὸ κάθε γνώση. Ἡ λήθη ὑποδηλώνει ὅτι κάποτε —δηλαδή ὅταν ἡ ψυχὴ ἦταν ἀχρονική— συντελέσθηκε μέσα τῆς ἡ γνώσης. Αὐτὸ ὁμῶς σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ξανασυντελεσθεῖ ἔστω κι ἂν αὐτὸ ἀπαιτεῖ πολὺ μόχθο. Εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι στὸν *Φαῖδρο* τίθεται πρόβλημα γνώσης ὅσο καὶ ἔρωτα. Τὸ περίφημο χωρίο 249 b-c ἀναφέρεται σὲ κάποια ἐξελικτικὴ διαδικασία γνώσης ποὺ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἀνάμνηση. Τὸ χωρίο αὐτὸ διακόπτει τὴν ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ μύθου τῆς ψυχῆς καὶ συνδέει τὸ μῦθο τῆς ψυχῆς μὲ τὸ μῦθο τοῦ ἔρωτα.

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ἀπλὴ σκιαγράφηση μιᾶς γνωσιοθεωρίας. Τὸ ὅλο κείμενο καὶ ἡ ἐν γένει κίνηση τῆς πλατωνικῆς ἐρευνας προϋποθέτουν μιὰν ἄλλη ἐρμηνεία κατὰ τὴν ὁποία, παρούσα συγχρόνως στὴν ἀνάπτυξη τῆς γνώσης καὶ στίς ἐρωτικὲς κινήσεις, ἡ ἀνάμνηση εἶναι φάση μιᾶς θεμελιακῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνει διάκριση στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος μεταξὺ ἐρωτικῆς καὶ μὴ ἐρωτικῆς ἀνάμνησης. Ἡ ἀνάμνηση εἶναι οὐσιαστικὰ ἐρωτικὴ, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ἀποδίδεται μιὰ ἔννοια ποὺ συναντᾶται στὸ ἔργο τοῦ Freud. Γεννιέται μόνο τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ

2. *Φαίδων*, 73 d.

ανάμνηση για τὸν Πλάτωνα εἶναι ἀρκετὰ «ἐρωτικοποιημένη», ὥστε νὰ ἐπιτρέπει μιὰ προσέγγιση μὲ τὴν ἀντίστοιχη ψυχαναλυτικὴ ἔννοια. Ὁ Φαῖδων καὶ ὁ Φαῖδρος ἐπιτρέπουν μιὰν ἀπάντηση καταφατικὴ. Ὑπάρχει ὁμως δυσκολία ὅσον ἀφορᾷ στὸ Συμπόσιο καὶ στὴν Πολιτεία, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν καταφανὴ ἀπουσία κάθε ὑπαινιγμοῦ περὶ ἀνάμνησης. Ὁ L. Robin³ ἔχει ἐπισημάνει ὅτι μιὰ τόσο θεμελιώδης θεωρία εἶναι ἀδύνατον ν' ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς διαλόγους αὐτοὺς, καὶ ὑποθέτει μιὰ λανθάνουσα παρουσία τῆς ἀνάμνησης, τὴν ὁποία βλέπει μέσα στὴ διαδικασία νοησιοποίησης ποὺ περιγράφεται ἀπὸ τὴ Διοτίμα καὶ στὴν παιδεία τοῦ Ζ βιβλίου τῆς Πολιτείας. Παραλείπει, ὁμως, ν' ἀναφέρει τὸ λόγο τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τὸν ἐσχατολογικὸ μῦθο τοῦ τέλους τοῦ Ι βιβλίου τῆς Πολιτείας. Προφανῶς, ὅ,τι ἔχει ἐμποδίσει τὸν Robin ν' ἀναγνωρίσει τὴν ἀνάμνηση στὰ δύο κείμενα εἶναι ὅτι αὐτὰ εἶναι καταφανῶς μυθικά. Κατ' αὐτόν, ἡ ἔννοια τῆς ἀνάμνησης εἶναι πολὺ βασικὴ γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἀπόδοση μιᾶς νοοκρατικῆς φιλοσοφίας⁴, ὥστε νὰ ἐκφράζεται ὑπὸ τὴ μορφὴ μύθων. Ἀκολουθώντας λοιπὸν κανεὶς τὴν ἀρχὴ ποὺ ὁ Robin ἔχει υἱοθετήσει, θὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ μόνη εὐθεία καὶ ἀναμφισβήτητη ἔκφραση τῆς θεωρίας τῆς ἀνάμνησης βρίσκεται στὸν Μένωνα. Ὡστόσο εἶναι ὀρθότερη ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐρωτικὴ καὶ ἡ μυθικὴ πλευρὰ τῆς ἀνάμνησης συνδέονται στενὰ στὴν οὐσία τῆς πλατωνικῆς ἀναζήτησης.

Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι στὸν Φαῖδρο⁵ γίνεται λόγος πότε γιὰ μνήμη καὶ πότε γιὰ ἀνάμνηση χωρὶς νὰ ἐπισημαίνεται ἀκόμη ἡ «τεχνικὴ» διαφορὰ ποὺ θὰ ἐμφανιστεῖ καθαρὰ στὸν Φίληβο⁶ ὅπου ὁ Πλάτων φαίνεται νὰ διακρίνει καὶ τὴν ψυχολογικὴ διαφορὰ τῶν δυὸ καταστάσεων. Ἐδῶ ἡ «διατήρηση» τῶν ἐντυπώσεων σὲ λανθάνουσα κατάσταση στὴ συνείδηση χαρακτηρίζεται μνήμη⁷, ἐνῶ ἡ αὐθόρμητὴ ἐπανεμφάνισή τους τὴ στιγμὴ ποὺ τίς θεωρούσαμε χαμένες, ἀνάμνηση⁸. Πρέπει, λοιπὸν, νὰ σημειωθεῖ ὁ ψυχολογικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν

3. *La théorie platonicienne de l'amour*, § 147, σσ. 150-151.

4. Πβ. ἐνθ' ἂν., § 147, σ. 151 καὶ § 156, σ. 165· πβ. ἐπίσης M. BROCHARD, *Sur le Banquet de Platon*, *Année philosophique*, τ. 17, 1906, σσ. 18-20.

5. Φαῖδρος, 253 a, 254 d καὶ 249 c.

6. Φίληβος, 34 a, 34 b, 35 d, 38 b-c· πβ. τὰ σχόλια τοῦ J. GUIPTON, *Le temps et l'éternité chez Plotin et St. Augustin*, Paris, Vrin, 1993, σ. 67, σημ. 2, ὅπου ἐρμηνεύει τίς ἐνδείξεις τοῦ L. ROBIN, *Sur la doctrine de la réminiscence*, *Revue des Études Grecques*, τ. 32, 1919, σ. 459.

7. Πβ. Φίληβος, 34 a. Ἀπὸ τὴ μνήμη γεννιέται κάθε ἐπιθυμία, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ τάση τῆς ψυχῆς πρὸς μιὰ κατάσταση ἀντίθετὴ ἀπ' αὐτὴν στὴν ὁποία βρίσκεται τὸ σῶμα τὴ στιγμὴ ποὺ τὴ δοκιμάζει, γιὰτὶ μόνο ἡ μνήμη ἔχει τὴ δύναμη νὰ θυμηθεῖ αὐτὴ τὴν ἀπούσα κατάσταση καὶ νὰ τὴν προβλέψει. Τὸ σῶμα μπορεῖ νὰ ἔχει μονάχα τὴν αἴσθησι ποὺ δοκιμάζει τώρα.

8. Πβ. Φίληβος, 34 b-c: «Ὅταν ἂ μετὰ τοῦ σώματος ἐπασχέν ποθ' ἡ ψυχὴ, ταῦτ' ἄνευ τοῦ σώματος αὐτὴ ἐν ἑαυτῇ ὅτι μάλιστα ἀναλαμβάνη τότε ἀναμνησθεσθαί που λέγομεν». ...«Καὶ μὴν καὶ ὅταν ἀπολέσασα μνήμην εἴτ' αἰσθήσεως εἴτ' μαθήματος αὐτὴς ταύτην ἀναπολήσῃ πάλιν αὐτὴ ἐν ἑαυτῇ, καὶ ταῦτα σύμπαντα ἀναμνήσεις [καὶ μνήμας] που λέγομεν».

παρατηρήσεων του Πλάτωνος και να διασταλθεί από το μεταφυσικό χαρακτηρισμό της μνήμης, που περιέχεται στον *Μένωνα*. Το γεγονός, όμως, ότι στον *Φαῖδρο* ή διαφορά αυτή μεταξύ των δυο καταστάσεων δεν τονίζεται από τον Πλάτωνα θα μπορούσε ακριβώς να σημαίνει ότι οι ιδιότητες της ανάμνησης, θεωρούμενες στο επίπεδο του φαινομένου συνείδηση, έχουν ακόμη, στην εποχή της συγγραφής του διαλόγου αυτού, πολύ λιγότερη σημασία για τον Πλάτωνα απ' όση ή πιο θεμελιώδης διαδικασία επανάληψης του παρελθόντος.

Ίσως όμως στο τελευταίο μέρος της ανάλυσης της έρωτικής συγκίνησης ο Πλάτων να προσεγγίζει περισσότερο μια μνήμη βιωματική. Από το χωρίο 255d και έξης εμφανίζεται ο *άντέρως*: ο έρώμενος έρωτεύεται τον έραστή. Στην αρχή δεν αναγνωρίζει τον έρωτα. Βλέπει τον ίδιο του τον έαυτό μέσα στον έραστή σαν μέσα σε καθρέφτη, αλλά «δεν αντιλαμβάνεται» (*λέληθεν*)⁹. Έδώ ή ανάμνηση είναι ακριβώς ανάμνηση του «έαυτού». Πουθενά σ' όλοκληρο το πλατωνικό έργο μια ανάμνηση ή μια οίονει ανάμνηση δεν παρουσιάζεται με τρόπο τόσο προσωπικό σε μια λειτουργία τόσο θεμελιώδη. Η κατεύθυνση της προθετικότητας της συνείδησης προς το παρελθόν, που εκφράζει ή ανάμνηση, θα σήμαινε ότι εμφανίζεται στον Πλάτωνα ή συναίσθηση ότι όφείλει ν' αναζητήσει τη δική του αλήθεια σ' ένα παρελθόν. Η έμπειρία που περιγράφει ο *Φαῖδρος* υπό το όνομα του *άντέρωτος*, θα ήταν δυνατόν να σημαίνει ότι ο ίδιος είχε βρει αυτή την αλήθεια. Ας υπενθυμίσουμε ότι ο *Φαῖδρος* είναι ο τελευταίος στη χρονολόγηση των πλατωνικών διαλόγων όπου ή ανάμνηση παίζει ένα ρόλο που θα μπορούσε να ταυτισθεί λογικά μ' εκείνον που αυτή παίζει στον *Μένωνα* και στον *Φαίδωνα*.

Ο απλούστερος τρόπος αιτιολόγησης του ότι από τον *Θεαίτητο* και μέχρι τους *Νόμους* ο Πλάτων δεν αισθάνεται πια την ανάγκη να καταφύγει στην έννοια της ανάμνησης, θα ήταν να γίνει αποδεκτό ότι, καθετί επιτελείται σαν αυτό που αναζητούσε ο Πλάτων στο παρελθόν να έχει ήδη βρεθεί. Προς το παρόν, είναι αρκετό να εκτιμήσουμε γενικά τη σημασία του διαστήματος που χωρίζει την πρώτη προσπάθεια ανάμνησης (*Μένων*) από τη φάση όπου αυτή ή προσπάθεια βαδίζει προς το τέλος της ή, τουλάχιστον, την εξασθένησή της (*Φαῖδρος*).

Κλείνοντας στο σημείο αυτό την έκθεσή μας για την εξελικτική πορεία της έννοιας της ανάμνησης στο πλατωνικό έργο έχουμε να παρατηρήσουμε ότι στη συνέχεια θ' αποδειχθεί ότι ο Proust είχε μελετήσει τον Πλάτωνα και ότι ήταν εξοικειωμένος με τις θεωρίες του.

9. *Φαῖδρος*, 255d: «...ὥσπερ δ' ἐν κατόπτρῳ ἐν τῷ ἐρῶντι ἑαυτὸν ὁρῶν λέλυθεν». Έδώ είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ή συγγένεια του προκειμένου *λέληθεν* και της λήθης για την όποία γίνεται λόγος στο I βιβλίο της *Πολιτείας*, 621a-b.

2. Ἡ ἔννοια τῆς μνήμης στὸν Bergson. Ὁ Bergson πάλι, στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του *Ύλη καὶ Μνήμη*¹⁰, ἀναλύει σὲ δεκαπέντε σελίδες τὴ διαφορά πού ὑφίσταται μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν μνήμης. Κατ' αὐτὸν ἡ μνήμη τῆς συνήθειας μᾶς βοηθάει νὰ ἐκφράζουμε μιὰ σειρὰ μηχανικῶν ἀντιδράσεων γιὰ τὴν ἐκάστοτε πραγματικότητα, κι ἐπιπλέον νὰ μαθαίνουμε πῶς νὰ προσαρμοζόμαστε στὸ περιβάλλον μας. Ἡ καθαρὴ ἢ αὐθόρμητη μνήμη ἐνεργοποιεῖται μόνον ὅταν ἓνα συμπτωματικὸ γεγονὸς πού διαταράσσει τὴν παγιωμένη ἀπὸ τὴ συνήθεια ἰσορροπία μας ἐπαναφέρει τὴν πλήρη εἰκόνα μιᾶς περασμένης στιγμῆς καθορισμένης ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο τῆς δημιουργίας της. Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ Bergson ἐξετάζει τοὺς διάφορους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ δύο αὐτὲς μορφὲς μνήμης εἰσδύουν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη, καθὼς τείνουν νὰ μετατραποῦν σὲ συνηθισμένη ἐμπειρία. Παρὰ τίς ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ Proust, ἡ διάκριση μεταξὺ ἐκούσιας καὶ ἀκούσιας μνήμης εἶναι βασικὴ γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Bergson. Παραθέτω ἓνα παράδειγμα: «Αὐτὴ ἡ αὐθόρμητη μνήμη πού δίχως καμιά ἀμφιβολία κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀποκτημένη ἢ συνήθη μνήμη, ἐνῶ μπορεῖ νὰ παρουσιάζει ξαφνικὲς ἀναλαμπές, ἔξαφανίζεται μὲ τὴν παραμικρὴ κίνηση τῆς ἐκούσιας μνήμης»¹¹. Ὡστόσο, κατὰ τὸν J. N. Megay, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ πῶς ἡ διάκριση τοῦ Proust μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν μνήμης εἶναι ἡ ἴδια μ' ἐκείνη τοῦ Bergson¹².

Ὁ Bergson ἀνάγει τὴ μνήμη, ὅπως ὁ Freud τὸ ὑποσυνείδητο, σὲ κεντρικὴ ἀρχὴ τῆς ψυχολογίας του. Τὸ καθετὶ φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο πού λειτουργοῦν μέσα μας τὰ δύο εἶδη ἀναμνήσεων. Ὁ Bergson χρησιμοποιεῖ μόνιμα ἰδέες καὶ φράσεις πού συναντᾶμε στὸν Proust. Ὅ,τι μᾶς ἐντυπωσιάζει ἰδιαίτερα στὸ *Ύλη καὶ Μνήμη* εἶναι τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν καθαρὴ ἢ αὐθόρμητη μνήμη. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου ὁ Bergson ἰσχυρίζεται, πῶς ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψή μας στὴν καθαρὴ μνήμη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν παράδοσή μας σὲ μιὰ ὄνειρική κατάσταση ὅπου τὸ ὄνειρο μιμεῖται τὴν παραφροσύνη. Ὁ Bergson προφανῶς δίνει μεγάλη σημασία στὸ ἀκριβὲς μέσο (*le juste milieu*)¹³, σὲ ὁρισμένα ὅμως ἀποσπάσματα γίνεται φανερό τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀποθήκη τῶν ἀναμνήσεων καὶ τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες αὐτὲς ἐνεργοποιοῦνται. Ὅταν ὁ Proust δηλώνει πῶς δὲν δέχτηκε ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸν Bergson, σίγουρα δὲν εἶναι εἰλικρινής. Ὁ ἴδιος, σὲ μιὰ συνέντευξη πού ἔδωσε στὴν ἐφημερίδα «Le Temps» τὸ Νοέμβριο τοῦ 1913, λίγες μέρες πρὶν κυκλοφορήσει τὸ βιβλίο του

10. Βλ. H. BERGSON, *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit*, Paris, P.U.F., 1968 (1939), κεφ. 2, σσ. 83 κ. ἐξ.

11. Ἐνθ' ἀν., σ. 93.

12. J. N. MEGAY, *Bergson et Proust. Essai de mise au point de la question de l'influence de Bergson sur Proust*, Paris, Vrin, 1976, σ. 75.

13. Βλ. ἐνθ. ἀν., σ. 260.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΜΝΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MARCEL PROUST

«Από τη μεριά του Σουάν», από τόν εκδοτικό οίκο Grosset, αναφέρει: «τὸ βιβλίο μου θὰ μοιάζει μὲ μιὰ σειρά μυθιστορημάτων τοῦ ἀσυνειδήτου. Δὲν θὰ δίσταζα νὰ τὰ ὀνομάσω μπεργκσονικά μυθιστορήματα ἂν τὸ θεωροῦσα σωστό, γιατί σὲ κάθε ἐποχὴ ἡ λογοτεχνία προσπαθεῖ νὰ συνδεθεῖ, κάπως καθυστερημένα πάντα, μὲ τὴν κρατοῦσα φιλοσοφία. Ὁ ὀρισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν θὰ ἦταν ἀκριβής, μιὰ καὶ τὸ ἔργο μου βασίζεται στὴ διαφορὰ μεταξὺ ἐκούσιας καὶ ἀκούσιας μνήμης, σὲ μιὰ διαφορὰ δηλαδή, ποὺ ὄχι μόνον δὲν ἀναφέρεται στὶς θεωρίες τοῦ Bergson, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντικρούει... Σύμφωνα μὲ τὴ δική μου θεωρία, ἡ ἐκούσια μνήμη, ποὺ εἶναι κυρίως μιὰ μνήμη τῶν ματιῶν καὶ τοῦ νοῦ, προσφέρει μονάχα ἐπιφανειακές εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, χωρὶς κάποια βαθύτερη ἀλήθεια. Ὅταν ὅμως μιὰ μυρωδιά ἢ κάποια γεύση ἀνασταίνουν τὸ παρελθὸν δίχως τὴ δική μας σύμπραξη, τότε ἀντιλαμβανόμαστε πόσο διαφορετικὸ ἦταν αὐτὸ τὸ παρελθὸν ἀπὸ ἐκεῖνο, ποὺ νομίζαμε πὼς εἶχαμε στὸ νοῦ μας, καὶ ποὺ εἶχε ζωγραφίσει ἡ ἐκούσια μνήμη, ὅπως ἀκριβῶς οἱ κακοὶ ζωγράφοι ζωγραφίζουν τοὺς πίνακες τους: μὲ ψεύτικα χρώματα. Ἦδη σ' αὐτὸν τὸν πρῶτο τόμο ὁ Ἀφηγητὴς ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ἐγώ, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶμαι ἐγώ, ἀνακαλύπτει ξαφνικὰ ἐκ νέου λησμονημένες ἐποχές, κήπους καὶ πρόσωπα, τὴ στιγμή ποὺ καταπίνει μιὰ γουλιὰ τίλιο, μαζί μ' ἓνα κομματάκι ἀπὸ μιὰ madeleine¹⁴. Ἴσως νὰ τὰ θυμόταν ὅλ' αὐτά, ὅμως ἔμεναν μέσα του χωρὶς μορφή καὶ δίχως χρῶμα. Θὰ μπορούσα νὰ τὸν βάλω νὰ λέει, πὼς ὅλα τὰ λουλούδια τοῦ κήπου του, τὰ νούφαρα τῆς Violette, οἱ γνώριμοι χωρικοὶ μὲ τὰ μικρὰ τους σπίτια κι ὁλόκληρο τὸ Combray μὲ τὰ περίχωρα του... ξεπήδησαν ἀπὸ τὸ φλυτζάνι τοῦ τσαγιοῦ, ὅπως σ' ἐκεῖνο τὸ γαλιανέζικο παιχνίδι ὅπου ρίχνουμε σὲ μιὰ λεκάνη μὲ νερὸ μικρὰ κομμάτια χαρτιοῦ ποὺ μετὰ ξεδιπλώνονται καὶ φουσκώνουν καὶ μεταμορφώνονται σὲ λουλούδια καὶ ἀνθρωπάκια. Πιστεύω πὼς ὁ συγγραφέας πρέπει ν' ἀντλεῖ σχεδὸν πάντα τὸ ἀκατέργαστο ὕλικό τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὶς ἀκούσιες ἀναμνήσεις. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, γιατί εἶναι ἀσυνειδήτες, σχηματίζονται αὐτόματα, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ἔλξη τῆς στιγμῆς, καὶ γιατί μονάχα αὐτὲς φέρουν τὴ σφραγίδα τοῦ αὐθεντικοῦ. Δεύτερον, ἐπανατοποθετοῦν τὰ πράγματα στὴ σωστὴ ἀναλογία μνήμης καὶ λήθης. Καί, τέλος, ἀφοῦ μᾶς ἀφήνουν νὰ νοιώσουμε τὴν ἴδια αἴσθηση σ' ἓνα τελείως διαφορετικὸ περιβάλλον, σημαίνει πὼς τὴν ἀπελευθερώνουν ἀπ' ὅλους τοὺς παράγο-

14. «Τὰ κοντόχοντρα γλυκὰ ποὺ ὀνομάζονται μικρὲς μαντλὲν καὶ φαίνονται σὰν νὰ ἔχουν χυθεῖ στὴν αὐλακωτὴ φόρμα μιᾶς ἀχιβάδας». Ἔτσι ἐρμηνεύει τὴν madelaine ὁ Proust, στὸ *Du côté de chez Swann, À la Recherche du Temps perdu*, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, Gallimard, 1954, τ. 1, σ. 45 (τ. 1, σ. 62). Ὅλες οἱ παραπομπὲς στὸν Marcel Proust ἀναφέρονται στὸ ἔργο του ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *À la Recherche du Temps perdu*, ἐκδ. ὑπὸ P. Clarac καὶ A. Ferré, Bibliothèque de la Pléiade, τ. 3. Ἐφεξῆς θ' ἀναφέρεται μόνον ὁ τίτλος ἐκάστου τόμου, ὁ ἀριθμὸς καὶ οἱ σελίδες. Οἱ ἐντὸς παρενθέσεων παραπομπὲς -ὅπου ὑπάρχουν- ἀναφέρονται στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἀντίστοιχου ἔργου ἀπὸ τὸν Π. Ζάννα, Ἡριδανός, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Ἀναζητώντας τὸν Χαμένο Χρόνο*.

ντες τῆς σύμπτωσης καὶ τοῦ τυχαίου, κι ἔτσι μᾶς δίνουν τὴν ὑπερχρονικὴ τῆς οὐσίας, τὴν οὐσία ἀκριβῶς ἐκείνη, ποὺ γίνεται τὸ περιεχόμενο ἐνὸς μεστοῦ νοήματος ὕφους»¹⁵.

Εἶναι, λοιπόν, προφανὲς πῶς ὁ Πλάτων, ὁ Bergson καὶ ὁ Proust ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα στοχαστῶν ποὺ πιστεύει ὅτι ἡ ἀπλὴ ἄμεση ἀντίληψη τῶν αἰσθήσεων δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ὀρθὴ γνώση. Ἄν καὶ οἱ τρεῖς περιγράφουν διαφορετικοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὰ αἰσθήματα σχηματίζουν ζεύγη ἢ ἀποτελοῦν πρότυπα, κανένας δὲν παραγνωρίζει τὸ ρόλο ποὺ παίζουν ἡ βούληση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀτόμου σ' ὅλα αὐτά.

Ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Proust θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ πλατωνικὴ, ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ὑποστηρίζει πῶς ἡ ἀνάμνηση εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀληθινῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ μπεργκσονικὴ, ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι διακρίνει δυὸ εἶδη μνήμης: τὴν αὐθόρμητη (ἀκούσια) καὶ τὴ συνηθισμένη (ἐκούσια). Τὰ σημεῖα τῶν θεωριῶν τῶν δύο αὐτῶν φιλοσόφων, τὰ ὁποῖα ὁ Proust ἀπορρίπτει, εἶναι ἐξίσου σημαντικά. Ἡ ἰδέα τῆς μετεμψύχωσης, ὡς μῦθος καὶ ὡς μεταφορὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπερβατικότητα¹⁶, μπορεῖ νὰ τὸν γοητεύει, ὁ ἴδιος ὅμως τὴν ἀναφέρει μόνο ὅποτε χρησιμοποιεῖ ὑψηλὰ ποιοτικὰ σχήματα· ὁ Proust περιορίζει γενικὰ τὴ μνήμη στὶς διαστάσεις ἐνὸς κύκλου ζωῆς. Ἄν καὶ συχνὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο οὐσία (essence) ὅταν μιλάει γιὰ τὴ νόηση, ποτὲ δὲν ἀναφέρεται σὲ μιὰ ὑπέρτατη ὑπαρξὴ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ παραπέμψει στὶς πλατωνικὲς ιδέες. Γενικὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς ὅταν ἀναφέρεται σὲ ὑπερβατικὲς ὀντότητες ἢ σ' ἐμπειρίες ποὺ σχετίζονται μ' ἐκεῖνες. Ἀρνεῖται ὥστόσο ν' ἀποδεχτεῖ τὴν αὐστηρὴ συνέχεια τῆς διάρκειας (durée)¹⁷ δηλαδὴ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς μπεργκσονικῆς ἐνόρασης (intuition). Στὴν Ἀναζήτησιν τὸ ἄλμα τῆς ἀκούσιας ἀνάμνησης περιγράφεται ὡς σύμπτωση ἄσχετη πρὸς τὴ διάρκεια τὴν ὁποία ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ.

Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Beckett, ἡ ἀκούσια μνήμη εἶναι μιὰ ἐκρηξή, «ἓνα στιγμιαῖο ὀλοκληρωτικὸ εὐδαιμονικὸ λαμπάδιασμα... εἶναι ἓνας ἀτίθασος μάγος ποὺ δὲν θέλει νὰ τὸν ἐνοχλοῦν. Αὐτὸς διαλέγει τὸν τόπο καὶ τὴ στιγμή ποὺ θὰ κάνει τὸ θαῦμα του. Δὲν ξέρω πόσο συχνὰ τὸ θαῦμα αὐτὸ γίνεται στὸν Proust, θαρρῶ δώδεκα ἢ δεκατρεῖς φορές». Ἀλλὰ ἡ πρώτη φορὰ

15. Στὸ φύλλο τῆς 12ης Νοεμβρίου 1913 τῆς *Temps* ὅπου ἔχει δημοσιευτεῖ ἡ συνέντευξη ποὺ ἔδωσε ὁ Proust στὸ δημοσιογράφο Elie-Joseph Bois (R. SHATTUCK, *Proust*, Fontana, Paperbacks, 1974· ἑλλ. μτφρ. Α. Ἰσαρη-Γ. Ἀστέρη, Ἀθήνα, Ἡριδανός, 1981, Παράρτημα, σσ. 193 κ. ἑξ.).

16. Βλ. M. PROUST, *Du côté de chez Swann*, τ. 1, σ. 3 (τ. 1, σ. 16) καὶ *Le temps retrouvé*, τ. 3, σ. 985.

17. Βλ. H. BERGSON, ἐνθ' ἄν., σσ. 72, 76. Ὁ Ernst-Robert CURTIUS —ἐπιφανὴς γερμανὸς κριτικὸς ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἔργο *Marcel Proust*, τὸ 1922— ἦταν ἐκεῖνος ποὺ διατύπωσε τὴν ἄποψη πῶς ἡ *continuité* (συνέχεια, συνάφεια) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοσημεῖωτα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Proust καὶ ἔκανε τὴν προσέγγισή μὲ τὸν Bergson. Βλ. J. N. MEGAY, ἐνθ' ἄν., σ. 32. Γιὰ τὴν *continuité* βλ. ἐπίσης H. BERGSON, ἐνθ' ἄν., σ. 201.

(τὸ περίφημο ἐπεισόδιο τῆς μαντλέν, βουτηγμένης στὸ τσάι) θὰ δικαίωνε ὅλο τὸ βιβλίο του ὡς ἓνα μνημεῖο τῆς ἀκούσιας (ἀσυνείδητης) μνήμης καὶ ὡς ἔπος τῆς ἐνέργειάς της. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος τοῦ Proust ἀναδύεται ἀπὸ ἓνα φλυτζάνι τοῦ τσαγιοῦ, καὶ ὄχι μόνο τὸ Combray¹⁸ καὶ ἡ παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἀφηγητῆ, «μὴ ἡλικία τὴν ὁποία ἡ ἀκούσια μνήμη, δυναμωμένη καὶ σαγηνευμένη ἀπὸ τὴν παλιά, ξεχασμένη γεύση τῆς μαντλέν βουτηγμένης στὸ τσάι, τὴν ἀνασταίνει μ' ὅλη τὴ ζωντάνια καὶ τὸ χρῶμα τῆς οὐσιαστικῆς της σημασίας μέσα ἀπὸ τὸ ρηχὸ πηγάδι κάποιου ἀνεξιχνίαστου κοινότατου φλυτζανιοῦ»¹⁹. Ἀντίθετα ἡ ἐκούσια (συνειδητὴ μνήμη —ὁ Proust τὸ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ κατὰ κόρον) δὲν ἔχει καμιά ἀξία ὡς ὄργανο ἀνάμνησης, καὶ μᾶς δίνει μὴν εἰκόνα τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ὅσο εἶναι καὶ ὁ μύθος τῆς φαντασίας μας ἢ ἡ καρικατούρα ποὺ ἡ ἀπλὴ ἐποπτεία μᾶς παρέχει²⁰.

Ἄν λοιπὸν ὑπάρχει κάποια ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Bergson καὶ τοῦ Proust, αὐτὴ ἀφορᾷ στὸ ἐπίπεδο τῆς μνήμης, ὄχι τῆς διάρκειας. Ὑποτίθεται δηλαδὴ ὅτι δὲν ἀνατρέχουμε ἀπὸ τὸ παρὸν στὸ παρελθόν, ὅτι δὲν ἀνασυνθέτουμε τὸ παρελθόν μὲ τὰ παρόντα, ἀλλ' ὅτι βρισκόμαστε κατ' εὐθεΐαν στὸ ἴδιο τὸ παρελθόν· ὅτι τὸ παρελθόν αὐτὸ δὲν ἀντιπροσωπεύει κάτι ποὺ ὑπῆρξε, ἀλλὰ κάτι ποὺ εἶναι καὶ ποὺ συνυπάρχει μὲ τὸν ἑαυτό του ὡς παρόν· ὅτι τὸ παρελθόν δὲν χρειάζεται νὰ συντηρηθεῖ σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ στὸν ἑαυτό του, γιατί ὑπάρχει αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἐπιβιώνει καὶ συντηρεῖται μέσα στὸν ἑαυτό του —αὐτὲς εἶναι οἱ περίφημες θέσεις τοῦ Bergson στὸ ἔργο του *Ψλὴ καὶ Μνήμη*.

Ὁ Bergson φαίνεται νὰ διακρίνει μὴ φυσικὴ διαφορὰ μεταξὺ παρόντος καὶ παρελθόντος, διαφορὰ μᾶλλον ὄντολογικὴ παρὰ χρονικὴ. Κατὰ τὸν G. Deleuze αὐτὴ ἡ ὄντολογικὴ μνήμη, αὐτὸ τὸ καθ' ἑαυτό εἶναι τοῦ παρελθόντος «ἵκανὸ νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόβαθρο στὸ ξετύλιγμα τοῦ χρόνου» θ' ἀποτελέσει τὸ σημεῖο σύγκρισης μεταξὺ Bergson καὶ Proust²¹. Αὐτὸ τὸ «καθ' ἑαυτό εἶναι» τοῦ παρελθόντος, ὁ Bergson τὸ ἀποκαλοῦσε «δυνητικό»²². Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Proust, ὅταν μιλάει γιὰ τὶς καταστάσεις ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὰ «σημεῖα» τῆς μνήμης, λέει «πραγματικὰ δίχως νὰ εἶναι τωρινά, ἰδεατὰ δίχως νὰ εἶναι ἀφηρημένα»²³.

18. *Combray*: τόπος ὅπου ὁ Proust περνοῦσε, στὴν παιδικὴ του ἡλικία, τὶς διακοπὲς μὲ τὴν γαριὰ του.

19. S. BECKETT, *Proust*, Zürich, Arche, 1960, σσ. 39 κ. ἐξ.· ἑλλ. μτφρ. Κ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ-ΡΟΥΚ, Ὁ *Samuel Beckett* γιὰ τὸν *Marcel Proust*, Ἑρμείας, χ.χ., σ. 27 κ. ἐξ.

20. Αὐτόθι., σ. 24· ἑλλ. μτφρ., σ. 12.

21. G. DELEUZE, *Le Bergsonisme*, Paris, P.U.F., 1968, σ. 55, σημ. 1· βλ. ἐπίσης G. MOURELOS, *Bergson et le niveaux de la réalité*, Paris, P.U.F., 1964, σ. 133· G. GUSDORF, *Mémoire et personne I: La mémoire concrète*, Paris, P.U.F., 1951, σσ. 45-46.

22. Βλ. H. BERGSON, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 150.

23. M. PROUST, *Le temps retrouvé*, τ. 3, σ. 865. Ἐδῶ, μὲ τὸν ὄρο *σημεῖα* ἀποδίδεται ἡ γαλλικὴ λέξη *signes* (ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ σημαίνει ἐπίσης *σήματα*, *σημάδια* κ.ἄ.) προκειμένου νὰ δηλωθεῖ ἡ σημειολογικὴ της σημασία.

Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πιά τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Proust καὶ γιὰ τὸν Bergson: γιὰ τὸν Bergson, ἀρκεῖ τὸ ὅτι τὸ παρελθὸν διατηρεῖται καθ' ἑαυτό. Παρ' ὅλες τὶς ἀξιόλογες σελίδες ποὺ ἔχει γράψει γιὰ τὰ ὄνειρα ἢ τὴν παραμνησία, ὁ Bergson δὲν ἀναρωτιέται βασικά πῶς αὐτὸ τὸ παρελθὸν, ποὺ διατηρεῖται καθ' ἑαυτό θὰ ἦταν δυνατόν νὰ περισωθεῖ καὶ γιὰ μᾶς. Ἀκόμη καὶ τὸ βαθύτερο ὄνειρο συνελπάζεται, κατὰ τὴ γνώμη του, ἕναν ὑποβιβασμὸ τῆς καθαρῆς ἀνάμνησης, μιὰ κατάβαση τῆς ἀνάμνησης σὲ μιὰ εἰκόνα ποὺ τὸ παραμορφώνει. Ἐνῶ τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται γιὰ τὸν Proust εἶναι καθαρά: πῶς νὰ περισωθεῖ γιὰ μᾶς τὸ παρελθὸν ἔτσι ὅπως ἐπιζητεῖ αὐτὸ καθ' ἑαυτό.

3. Τὸ «καθ' ἑαυτό Εἶναι τοῦ παρελθόντος»: διαφορὰ καὶ συνάφεια. Εἶναι προφανὲς πῶς κάτι τὸ οὐσιαστικὸ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἐκούσια μνήμη: τὸ καθ' ἑαυτό Εἶναι τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐκούσια μνήμη προσποιεῖται πῶς τὸ παρελθὸν διαμορφώνεται ὡς παρελθὸν, ἀφοῦ ὑπῆρξε παρόν. Ἔτσι ὅμως μᾶς διαφεύγει ἡ οὐσία τοῦ χρόνου. Πράγματι, ἂν τὸ παρόν δὲν ἦταν ταυτόχρονα παρελθὸν καὶ παρόν, ποτὲ ἓνα καινούργιο παρόν δὲν θὰ ἐρχόταν ν' ἀντικαταστήσει τὸ τωρινὸ παρόν. Τὸ παρελθὸν, ὅπως εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτό, συνυπάρχει μὲ τὸ παρόν ποὺ κάποτε ὑπῆρξε, δὲν τὸ διαδέχεται. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν μποροῦμε ν' ἀντιληφθοῦμε κάτι ὡς παρελθὸν, καὶ συγχρόνως νὰ τὸ νοιώθουμε ὡς παρόν (ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων παραμνησίας· καὶ ἴσως μάλιστα σ' αὐτὲς ν' ἀντιστοιχεῖ στὸν Proust τὸ ὄραμα τῶν τριῶν δένδρων)²⁴. Αὐτὸ ὅμως συμβαίνει γιὰτί οἱ συνδυασμένες ἀπαιτήσεις τῆς συνειδητῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ἐκούσιας μνήμης δημιουργοῦν μιὰ πραγματικὴ διαδοχὴ ἐκεῖ ὅπου, βαθύτερα, ὑπάρχει μιὰ δυνητικὴ συνύπαρξη.

Τί εἶναι ὅμως μιὰ ἀνάμνηση ποὺ δὲν τὴ θυμόμαστε; Ὁ Proust θέτει τὸ ἐρώτημα: πῶς θὰ περισώσουμε τὸ παρελθὸν ὅπως εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτό; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ ἀκούσια μνήμη δίνει μιὰν ἀπάντηση ποὺ φαίνεται νὰ βασίζεται κατ' ἀρχὴν στὴν ὁμοιότητα μεταξὺ δύο ἐντυπώσεων τῶν αἰσθήσεων, μεταξὺ δύο στιγμῶν. Σ' ἓνα ἄλλο ὅμως ἐπίπεδο, ἡ ὁμοιότητα παραπέμπει σὲ μιὰ αὐστηρὴ ταυτότητα: ταυτότητα κάποιας ποιότητος ποὺ εἶναι κοινὴ στὶς δύο ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, ἢ μιᾶς αἰσθήσεως κοινῆς σὲ δύο στιγμές, στὴν τωρινὴ καὶ στὴν παρωχημένη. Αὐτὸ συμβαίνει λ.χ. μὲ τὴ γεύση τῆς μαντλέν ποὺ ἔχει φυλακίσει μέσα στὸν ὄγκο τῆς τὸ Combray. Ὅσο παραμένουμε στὴ ἐκούσια μνήμη, τὸ Combray μένει ἔξω ἀπὸ τὴ μαντλέν: ἓνα πλαίσιο ποὺ μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν πρότερη αἰσθήση. Τὸ χαρακτηριστικὸ ὅμως τῆς ἀκούσιας μνήμης εἶναι ὅτι ἐσωτερικεύει τὸ πλαίσιο, καθιστᾷ τὸ παλαιότερο πλαίσιο ἀδιαχώριστο

24. M. PROUST, *À l'ombre des jeunes filles en fleurs*, τ. 1, σσ. 718-719 (τ. 2, σ. 95).

από την τωρινή αίσθηση, και την ίδια στιγμή που η όμοιότητα μεταξύ των δύο στιγμών υπερβαίνεται σε μια βαθύτερη ταυτότητα, ή συνάφεια που ανήκε στην περασμένη στιγμή μετατοπίζεται προς μια βαθύτερη διαφορά. Το Combray αναβιώνει μέσα στην τωρινή αίσθηση, ή διαφορά του από την παλαιότερη αίσθηση έχει εσωτερικευτεί μέσα στην τωρινή. Το ουσιαστικό στην ακούσια μνήμη δεν είναι ούτε η όμοιότητα, ούτε η ταυτότητα· είναι η εσωτερικευμένη διαφορά που τώρα έχει καταστεί σύμφυτη. Με τη σημασία αυτή η ανάμνηση είναι ανάλογον της τέχνης και η ακούσια μνήμη ανάλογον μιας μεταφοράς που επιδέχεται «δύο διαφορετικά αντικείμενα»: τη μαντλέν με τη γεύση της, το Combray με τις χρωματικές και ατμοσφαιρικές του ιδιότητες. Τυλίγει την πρώτη μέσα στο δεύτερο, και καθιστά τη σχέση τους κάτι το εσωτερικό.

Η γεύση, ή κοινή ιδιότητα στις δύο έντυπώσεις των αισθήσεων, ή κοινή στις δύο στιγμές αίσθηση, στην προκειμένη περίπτωση δεν έχει άλλη λειτουργία από το να θυμίσει το Combray το όποιο δεν αναδύεται έτσι όπως ακριβώς υπήρξε, δεν είναι πια το Combray της οπτικής αντίληψης ούτε και της εκούσιας μνήμης. Αυτό αναφαίνεται με τρόπο που δεν είναι δυνατόν να είχε βιωθεί: όχι, δηλαδή, στην πραγματικότητά του, αλλά στην αλήθεια του· όχι με τις εξωτερικές και συναφείς σχέσεις του, αλλά στην εσωτερικευμένη του διαφορά, στην ουσία του, βαθύτερο από κάθε παρελθόν που κάποτε υπήρχε, από κάθε παρόν που κάποτε υπήρξε, το καθ' έαυτο Είναι του παρελθόντος. Η ιδεατή αυτή πραγματικότητα συνιστά την ουσία. Η ουσία πραγματοποιείται ή ενσαρκώνεται στην ακούσια μνήμη. Αυτή μας προσφέρει το καθ' έαυτο Είναι του παρελθόντος, το καθαρό παρελθόν. Χωρίς αμφιβολία η μνήμη αυτή μας οδηγεί προς τις ουσίες. Η ανάμνηση μάλιστα κατέχει ήδη την ουσία. Είναι όμως προφανές ότι η ουσία του Combray δεν θα πραγματοποιείτο στη γεύση της μαντλέν, αν δεν προϋπήρχε πραγματική συνάφεια μεταξύ της μαντλέν, όπως την είχε γευτεί ο αφηγητής, και του Combray όπως ήταν παρόν.

Η δύναμη ακριβώς της εκούσιας μνήμης έγκειται στο ότι μπορεί να συνδέσει μεταξύ τους δύο συναφείς αρχές²⁵. Η όμοιότητα πυροδοτεί τη συνάφεια και η έκρηξη φέρνει στο παρόν ένα ολόκληρο τμήμα συγγενών γεγονότων του παρελθόντος.

25. Ο Gérard GENETTE έχει γράψει γι' αυτό ένα διεισδυτικό άρθρο, «Métonymie chez Proust» στο *Poétique*, 2, Seuil, 1970, όπου δανειζεται τους όρους του γλωσσολόγου Roman Jakobson ο οποίος σ' ένα κείμενό του για τη γλωσσική άφασια («Zwei Seiten der Sprache» στο *Aufsätze für Linguistik und Poesie*, Frankfurt / M.-Berlin-Wien, 1979) εξισώνει τη μεταφορά με την όμοιότητα και τη μετωνυμία με τη συνάφεια. Χρησιμοποιώντας τους ρητορικούς αυτούς όρους ο Genette αναλύει με επιτυχία το χαρακτήρα του προυστικού έργου, που είναι συνδυασμός ποίησης και πραγματικότητας.

4. Ὁ πλατωνισμὸς τοῦ Proust: ἡ γλῶσσα τῶν σημείων. Ὡστόσο ὅπως ἤδη ἀναφέραμε ἡ Ἀναζήτηση δὲν εἶναι μόνο μιὰ προσπάθεια ἀνάμνησης, μιὰ ἐξερεύνηση τῆς μνήμης. Ἡ μνήμη παρεμβαίνει²⁶ ὡς μέσο τῆς ἀναζήτησης, πού εἶναι βέβαια ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ὅσο ὁμως σημαντικὸς κι ἂν εἶναι ὁ ρόλος της, αὐτὴ δὲν παρεμβαίνει παρὰ μόνο ὡς μέσο μαθητείας. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸν πλατωνισμό²⁷ τοῦ Proust: νὰ μαθαίνεις σημαίνει καὶ νὰ ξαναθυμᾶσαι. Σημαίνει νὰ ἐξετάζεις ἓνα ἀντικείμενο, ἓνα ὄν, σὰν νὰ ἐκπέμπει σήματα πού πρέπει ν' ἀποκρυπτογραφηθοῦν. Ὅ,τι μᾶς διδάσκει κάτι, ἐκπέμπει σημεῖα καὶ κάθε πράξη μάθησης ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ ἐρμηνεῖα σημείων. Τὰ σημεῖα ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἐγκόσμιας μαθητείας καὶ ὄχι μιᾶς ἀφηρημένης γνώσης. Τὸ ἔργο τοῦ Proust δὲν βασιζέται τόσο στὴν ἀνάλυση τῆς μνήμης ὥστε στὴ μαθητεία τῶν σημείων²⁸. Παραθέτω ἓνα ἐκτεταμένο ἀπόσπασμα τοῦ Proust, ἀπὸ τὸ β' μέρος τοῦ ἔργου, τὸν *Ξανακερδισμένο Χρόνο*: «Ἐπρεπε νὰ προσπαθῶ νὰ ἐρμηνεύσω τίς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ὡς σημεῖα ἀπὸ ἰσάριθμους νόμους καὶ ἰδέες. Πασχίζοντας νὰ σκεφτῶ, δηλαδή νὰ κάνω νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ μισόφωτο αὐτὸ πού εἶχα νοιώσει, νὰ τὸ μετατρέψω σὲ πνευματικὸ ἀντίστοιχο... Εἶτε ἐπρόκειτο γιὰ ἀναμνήσεις, ὅπως ὁ θόρυβος τοῦ πηρουνιοῦ ἢ ἡ γεύση τῆς μαντλέν, εἶτε ἐπρόκειτο γιὰ τίς ἀλήθειες ἐκεῖνες πού ἦταν χαραγμένες μὲ μορφές πού προσπαθοῦσα ν' ἀνακαλύψω τὸ νόημα τους μέσα στὸ κεφάλι μου — ὅπου καμπαναριά, ἀγριόχορτα, συνέθεταν ἓναν πολὺπλοκο καὶ λουλουδιασμένο γρίφο— τὸ κυριότερο τους χαρακτηριστικὸ ἦταν πὼς δὲν ἤμουν ἐλεύθερος νὰ τίς διαλέξω, μοῦ εἶχαν δοθεῖ ἔτσι ὅπως ἦταν. Κι ἐνοιωθα πὼς αὐτὸ θὰ ἦταν ἡ σφραγίδα τῆς αὐθεντικότητάς τους. Δὲν εἶχα πάει ἐγὼ νὰ βρῶ τίς δύο πλάκες τῆς αὐλῆς ὅπου εἶχα σκοντάψει. Ἀλλ' ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ τυχαῖος, ὁ ἀναπόφευκτος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα συναντήσῃ τὴν αἴσθησιν ἐκείνη, ἀσκοῦσε πλήρη ἔλεγχο στὴν ἀλήθεια τοῦ παρελθόντος πού ξαναζωντάνευε, τῶν εἰκόνων πού λευτέρωνε, ἀφοῦ νοιώθουμε τὴν προσπάθεια τοῦ παρελθόντος νὰ ξανάρθει στὸ φῶς, ἀφοῦ νοιώθουμε τὴ χαρὰ τῆς πραγματικότητάς πού ξαναβρίσκεται. Τὸ ἐσωτερικὸ βιβλίο μὲ τὰ ἄγνωστα αὐτὰ σημεῖα (ἀνάγλυφα θαρρεῖς σημεῖα πού ἡ προσοχή μου... τὰ ἀναζητοῦσε, σκόνταφτε πάνω τους, τὰ περιτριγύριζε σὰν τὸ δῦτη πού ἀνιχνεύει), πού

26. Ὁ PROUST στὸ *Albertine disparue (La fugitive)*, τ. 3, σ. 593 δείχνει πὼς ἡ λήθη εἶναι ἐκείνη πού διαθέτει μιὰ διακεκομμένη δύναμη παρεμβολῆς, εἰσάγοντας ἀποστάσεις ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ σὲ πρόσφατα γεγονότα· ἐνῶ στὸ *Sodome et Gomorthe*, τ. 2, σ. 757 (τ. 1, σ. 191) φαίνεται πὼς ἡ ἀνάμνησις εἶναι ἐκείνη πού παρεμβάλλεται καὶ φέρνει τὴν προσέγγισιν σὲ πράγματα πού ἀπέχουν μεταξὺ τους.

27. Ὁ J. N. MEGAY, *ἐνθ' ἂν.*, σ. 32, ἀναφέρει ὅτι ἂν ὁ E. R. CURTIUS (*ἐνθ' ἂν.*) δὲν προχωρεῖ περαιτέρω τίς σχέσεις μεταξὺ μπεργκσονικῆς καὶ προυστικῆς σκέψης εἶναι γιατί θέλει νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸν πλατωνισμό τοῦ Proust.

28. G. DELEUZE, *Proust et les signes*, Paris, P.U.F., (1964) 1976⁴, σ. 9. Κατὰ τὸν J. N. MEGAY, *ἐνθ' ἂν.*, σ. 112, κανεὶς μυθιστοριογράφος πρὶν ἀπὸ τὸν Proust δὲν προχώρησε τόσο μακριὰ τὴν ἀνάγκη ἐρμηνείας τῶν ἀκούσιων σημείων τὰ ὅποια εἶναι πολὺ πιὸ ἀποκαλυπτικά ἀπὸ τὰ λόγια.

για την ανάγνωσή του κανένας δεν μπορούσε να με βοηθήσει με κανόνες, γιατί η ανάγνωσή του ήταν μιὰ πράξη δημιουργίας, όπου κανένας δεν μπορεί να μᾶς αντικαταστήσει οὔτε καὶ νὰ συνεργαστεῖ μαζί μας»²⁹.

Ὁ Proust ἀντιπαραθέτει πάντα τὸν κόσμο τῶν σημείων καὶ τῶν συμπτωμάτων στὸν κόσμο τῶν ιδιοτήτων, τὸν κόσμο τοῦ πάθους στὸν κόσμο τοῦ Λόγου, τὸν κόσμο τῶν ιδεογραμμάτων στὸν κόσμο τῆς ἀναλυτικῆς ἔκφρασης καὶ τῆς ἑλλογῆς νόησης. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει ἓνας πλατωνισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Proust: ὁλόκληρη ἡ Ἀναζήτηση εἶναι ἓνας πειραματισμὸς πάνω στὶς ἀναμνήσεις καὶ στὶς οὐσίες³⁰. Γνωρίζουμε πῶς ἡ δια-κριτικὴ χρῆση τῶν *ιδιοτήτων* ποὺ ἀσκεῖται ἀθελά τους, ἔχει τὸ πρότυπό της στὸν Πλάτωνα. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ. Ἡ πλατωνικὴ ἀνάμνηση ξεκινάει βέβαια ἀπὸ τὶς ἀλληλοεξαρτώμενες ιδιότητες ἢ τὶς αἰσθητὲς σχέσεις ποὺ συλλαμβάνονται στὸ γίγνεσθαι τους, στὴ μεταβολή τους, στὴν ἀντιθετικότητά τους, στὴν «ἀμοιβαία τους συγχώνευση». Τὸ ποιοτικὸ ὅμως αὐτὸ γίγνεσθαι ἀντιπροσωπεύει μιὰ κατάσταση πραγμάτων, μιὰ κατάσταση τοῦ κόσμου ποὺ μιμεῖται τὴν Ἰδέα ὅσο μπορεῖ καλύτερα. Ἐτσι ἡ Ἰδέα, ὡς σημεῖο κατάληξης τῆς ἀνάμνησης, εἶναι ἡ σταθερὴ οὐσία, τὸ ὄντως ὄν ποὺ διαχωρίζει τὰ ἀντίθετα καὶ εἰσάγει στὴν ὁλότητα τὸ ὀρθὸ μέτρο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἰδέα πάντα προϋπάρχει, εἶναι «προϋποτιθέμενο», ἀκόμη κι ὅταν ἀνακαλύπτεται ὕστερα. Ἐτσι ἡ δια-κριτικὴ χρῆση τῶν ιδιοτήτων δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα «προοίμιο» στὴ διαλεκτικὴ ποὺ τὶς συνενώνει ὅλες σ' ἓναν κοινὸ Λόγο καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Proust, συνοψίζοντας ὅλη τὴν κριτικὴ του πάνω στὴ διαλεκτικὴ, ἡ νόηση πάντα προηγείται.

Στὴν Ἀναζήτηση ὅμως τὸ ποιοτικὸ γίγνεσθαι, ἡ ἀμοιβαία συγχώνευση, ἡ «ἀβέβαιη ἀντίθεση» ἔχουν ἐγγραφεῖ σὲ μιὰ ψυχικὴ κατάσταση καὶ ὄχι πιά σὲ μιὰ κατάσταση πραγμάτων ἢ σὲ μιὰ κατάσταση τοῦ κόσμου. Μιὰ εὐωδιά, μιὰ γεύση, μιὰ ἀχτίδα ἡλιοβασιλέματος ὀφείλουν τὴν ἀξία τους στὸ ὑποκειμενικὸ πεδίο ὅπου εἰσχωροῦν. Ἡ ἀνάμνηση μάλιστα παρεμβαίνει γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἐπειδὴ ἡ ποιότητα δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ μιὰ ἀλυσίδα ὑποκειμενικῶν συνειρμῶν, τουλάχιστον τὴν πρώτη φορά ποὺ τοὺς συναισθανόμαστε. Ποτὲ βέβαια, ἡ ἀποψη τοῦ ὑποκειμένου δὲν ἀποτελεῖ τὴν τελευταία λέξη τῆς Ἀναζήτησης. Οἱ ὑποκειμενικοὶ ἀτομικοὶ συνειρμοὶ ὑπάρχουν μόνο γιὰ νὰ ὑπερβαίνονται καὶ νὰ ὀδηγοῦν στὴν οὐσία. Ἀπὸ τὴ δική της πλευρὰ ἡ οὐσία δὲν εἶναι πιά ἡ σταθερὴ οὐσία, τὸ ἰδεατό, ποὺ συνενώνει τὸν κόσμο σὲ μιὰν ὁλότητα ἢ ὁποῖα εἰσάγει σ' αὐτὸν τὸ ὀρθὸ μέτρο. Κατὰ τὸν Proust, ἡ οὐσία δὲν εἶναι κάτι ἤδη ἰδω-

29. *Le temps retrouvé*, τ. 3, σσ. 878-880. Κατὰ τὸν R. SHATTUCK, ἐνθ' ἄν., σ. 136, οἱ ὅροι *τυχαῖος* καὶ *ἀναπόφευκτος* ποὺ συναντοῦμε στὸ παράθεμα δηλώνουν πῶς ἡ ἐκλογή, ἡ βούληση καὶ ἡ πρόθεση δὲν φαίνεται νὰ παίζουν κανένα ρόλο στὴν ἀφύπνιση μιᾶς ἀνάμνησης.

30. Ὡστόσο, ὁ G. DELEUZE, ἐνθ' ἄν., σ. 179, σημ. 1, πιστεύει πῶς οἱ ἰδιαίτερες «οὐσίες» τοῦ Proust εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς μονάδες τοῦ Leibniz παρὰ στὶς πλατωνικὲς οὐσίες.

μένο (*déjà vu*)³¹, αλλά ένα είδος ανώτερης άποψης μὴ αναγώγιμης, πού σημαίνει συγχρόνως, τὴ γένεση ἑνὸς κόσμου καὶ τὸν πρωταρχικὸ χαρακτήρα τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Τὸ σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἄποψη ὑπερβαίνει τὸ ἄτομο, καθὼς καὶ τὴν οὐσία, καὶ τὴν ψυχικὴ κατάσταση. Αὐτὴ παραμένει πάντα ἀνώτερη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πού τὴν υἰοθετεῖ καὶ ἐγγυᾶται τὴν ταυτότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων πού τὴν προσεγγίζουν. Ἡ ἄποψη δὲν εἶναι ἀτομικὴ, ἀντίθετα εἶναι ἀξίωμα ἐξατομίκευσης. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ πρωτοτυπία τῆς ἀνάμνησης, ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐκθέτει ὁ Proust: ἡ ἀνάμνηση ξεκινάει ἀπὸ μιὰ ψυχικὴ κατάσταση καὶ ἀπὸ τὴν ἀλυσίδα τῶν συνειρμῶν τῆς καὶ προχωρεῖ πρὸς μιὰν ἄποψη δημιουργικὴ ἢ ὑπερβατικὴ, καὶ ὄχι, σύμφωνα πρὸς τὰ πλατωνικὰ πρότυπα, ἀπὸ μιὰ κατάσταση τοῦ κόσμου σὲ ὁρατὲς ἀντικειμενικότητες.

Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος ὅπως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος φαίνεται νὰ μετατοπίζεται μὲ τρόπο πού εἶναι δυνατόν ν' ἀποκληθεῖ «νεωτερικὸς». Ἡ τάξη ἔχει καταρρεύσει τόσο στὶς καταστάσεις τοῦ κόσμου πού ὑποτίθεται ὅτι ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναπαράγουν ὅσο καὶ στὶς οὐσίες ἢ Ἰδέες πού ὑποτίθεται ὅτι ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναπαριστοῦν. Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, ἡ ἀνάμνηση ξεκινάει ἀπὸ ὑποκειμενικοὺς συνειρμούς καὶ φτάνει σὲ μιὰ πρωταρχικὴ ἰδέα, ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν εἶναι πιά δυνατόν νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνο στὸ ἔργο τέχνης. Ἔτσι εἶναι δυνατόν πιά νὰ εἰπωθεῖ: νὰ ξαναθυμᾶσαι σημαίνει νὰ δημιουργεῖς³², νὰ δημιουργεῖς ὄχι τὴν ἀνάμνηση, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸ ἀντίστοιχό τῆς, τὴν ἄποψη ἐκείνη πού συνταιριάζει ὅλους τοὺς συνειρμούς, τὸ ὕφος ἐκεῖνο πού ταιριάζει σ' ὅλες τὶς εἰκόνες. Τὸ ὕφος εἶναι ἐκεῖνο πού ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐμπειρία μὲ τὸν τρόπο πού τὴν ἐκφράζουμε ἢ μὲ τὴ διατύπωση πού τὴν προσδιορίζει, πού ἀντικαθιστᾷ τὸ ἄτομο μέσα στὸν κόσμο καὶ πού μετατρέπει τὴν ἀνάμνηση σὲ πραγματοποιημένη δημιουργία.

Τὰ «σημεῖα» —πού ἤδη ἀναφέραμε στὸν Proust— μπορούμε νὰ τ' ἀναζητήσουμε καὶ στὸν Πλάτωνα, συγκεκριμένα, στοὺς διαλόγους *Φαῖδρος*, *Συμπόσιο* καὶ *Φαῖδωνα*, ὅπου ἀναφέρονται τὰ τρία μεγάλα θέματα: ἡ μανία, ὁ ἔρωτας καὶ ὁ θάνατος. Ἡ ἐλληνικὴ διάνοια βίωνε συχνὰ τὴν ἐντύπωση πὼς τὰ σημεῖα ἐκ πρώτης ὄψεως, βουβὴ γλώσσα τῶν πραγμάτων, ἀποτελοῦσαν ἓνα σύστημα μεταβλητὸ καὶ παραπλανητικὸ, ἐρείπια ἑνὸς Λόγου πού ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθοῦν σὲ μιὰ διαλεκτικὴ, νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ ἄλλα, νὰ ἐναρμονιστοῦν μὲ μιὰ σοφία, νὰ διακυβερνηθοῦν ἀπὸ μιὰ νόηση πού προηγεῖται κάθε ἐμπειρίας.

Τὸ ἀντίθετο ὅμως συμβαίνει μ' ἓνα ἔργο πού ἔχει γιὰ θέμα τὸ χρόνο. Τὸ ἔργο αὐτὸ συμπαράσχει μέρη πού δὲν εἶναι πιά δυνατόν νὰ συγκολληθοῦν, κομμάτια πού δὲν ἀνήκουν σὲ μιὰ προηγούμενη ὁλότητα, πού δὲν προέρχονται ἀπὸ

31. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐννοια τοῦ «*déjà vu*» βλ. H. BERGSON, *ἐνθ. ἀν.*, σσ. 96 κ. ἐξ.

32. Πβ. αὐτόθι, σ. 150, ὅπου ἀναφέρεται: «Τὸ νὰ φαντάζεσαι δὲν σημαίνει νὰ ξαναθυμᾶσαι».

μιά ένότητα έστω και χαμένη. Οί διατυπώσεις αυτές οδηγούν στην υπόθεση πώς ο χρόνος είναι διαδοχική ύπαρξη μερών διαφορετικού μήκους και μορφής, που δεν είναι δυνατόν να προσαρμοστούν τὸ ένα στὸ ἄλλο και που δεν αναπτύσσονται με τὸν ἴδιο ρυθμό. Ἡ τάξη τοῦ κόσμου τῆς ὁποίας ὁ χρόνος είναι και έκφραση και καταλύτης έχει καταρρεύσει, έχει θρυμματιστεῖ μέσα σὲ ἀλυσίδες συνειρμῶν και σε θεωρήσεις που δεν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους. Ἡ γλώσσα τῶν σημείων ἀρχίζει νὰ ἐνεργοποιεῖται μόνο για τὸν ἑαυτὸ της, ἀναγκασμένη νὰ καταφύγει στὴ δυστυχία και στὸ ψέμα, δεν βασίζεται πια σ' ἕναν ἐπιζώντα Λόγο. Όταν ὁ Proust ἀναζητᾷ τοὺς προδρόμους του που ἀσχολήθηκαν με ἀναμνήσεις, ἀναφέρει μὲν τὸν Baudelaire, ἀλλὰ και τὸν ψέγει, ἐπειδὴ χρησιμοποίησε τὴν παραδοσιακὴ φιλοσοφικὴ μέθοδο με τρόπο ὑπερβολικὰ αὐταρχικό, δηλαδή, ἐπειδὴ ἀναζήτησε ἀντικειμενικὲς ἀναλογίες σ' ἕναν κόσμο ὅπου κυριαρχεῖ ὁ Λόγος. Ἀντίθετα, αὐτὸ που τοῦ ἀρέσει στὴ φράση τοῦ Chateaubriand είναι πὼς «τὴν εὐωδιὰ τοῦ ἡλιοτρόπιου τὴ φέρνει ὄχι ἡ αὐρα τῆς πατρίδας, ἀλλὰ ὁ ἀγριεμένος ἀνεμος τῆς Νέας Γῆς, που δεν έχει καμιά συμπάθεια ἀνάμνησης και ἡδυπάθειας». Ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δεν ὑπάρχει στὴν προκειμένη περίπτωση πλατωνικὴ ἀνάμνηση, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δεν ὑπάρχει συμπάθεια με τὴ σημασία μιᾶς μέθεξης, δηλαδή μιᾶς συνένωσης σὲ ὁλότητα. Ἔτσι συμβαίνει στὸ ἔργο τοῦ Proust και αὐτὴ είναι ἡ ἐντελῶς καινούρια, ἡ σύγχρονη ἀντίληψή του για τὴν ἀνάμνηση: μιὰ συνειρμικὴ ἐτερόκλητη ἀλυσίδα που ἐνοποιεῖται μόνο ἀπὸ μιὰ ἀποψη δημιουργικὴ, και ἡ ὁποία παίζει τὸ ρόλο τοῦ ἐτερόκλητου μέρους μέσα στὸ σύνολο. Αὐτὴ είναι ἡ μέθοδος που ἐξασφαλίζει τὴ γνησιότητα τοῦ τυχαίου, και που ἀπωθεῖ τὴ νόηση, ἐμποδίζοντάς την νὰ ἐρθει στὸ προσκήνιο.

5. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας: τυχαῖο και ἐξαναγκασμός. Στὴ φιλοσοφικὴ ιδέα τῆς «μεθόδου» ὁ Proust ἀντιπαραθέτει τὴ διττὴ ἔννοια τοῦ τυχαίου και τοῦ «ἐξαναγκασμοῦ»³³. Ἡ ἀλήθεια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συνάντηση με κάτι που μᾶς ὑποχρεώνει νὰ στοχαστοῦμε και ν' ἀναζητήσουμε τὸ ἀληθινό. Ἡ Ἀναζήτηση είναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ἀπὸ αὐτὸ φανερώνεται ἡ φιλοσοφικὴ δύναμη τοῦ ἔργου τοῦ Proust τὸ ὁποῖο ἀνταγωνίζεται τὴ φιλοσοφία. Ὁ Proust παρουσιάζει μιὰν εἰκόνα τῆς νόησης που ἀντιτίθεται σ' ἐκείνη τῆς φιλοσοφίας. Ἐπικρίνει τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο μιᾶς κλασικῆς φιλοσοφίας ὀρθολογικοῦ τύπου. Ἐπικρίνει τὶς προϋποθέσεις τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Ὁ φιλόσοφος πρόθυμα προϋποθέτει ὅτι ἡ νόηση ἀγαπᾷ, ἐπιθυμεῖ και ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια. Ἀνα-

33. Βλ. R. SHATTUCK, ἐνθ' ἂν., σ. 135, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ G. DELEUZE στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς μελέτης του, *Proust et les signes*, ὑποστηρίζει πὼς: «Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας είναι ἡ χαρακτηριστικὴ περιπέτεια τοῦ ἀκούσιου. Ἡ σκέψη δεν είναι τίποτε ἄλλο παρὰ βία κι ἐξαναγκασμός. Νὰ ποιὸ είναι τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ Ξανακερδισμένου χρόνου».

γνωρίζει εξ αρχής στον έαυτό του την καλή θέληση να σκεφθεῖ· ολόκληρη την αναζήτησή του τη βασίζει πάνω σε μιὰ «προμελετημένη απόφαση». Από εκεί απορρέει ή μέθοδος της φιλοσοφικής του πορείας. Από μιὰ όρισμένη άποψη, ή αναζήτηση της αλήθειας θα ήταν τὸ πιὸ φυσικό καὶ τὸ πιὸ εὐκόλο πράγμα στὸν κόσμο —θ' άρκοῦσε μιὰ απόφαση, καὶ μιὰ μέθοδος ίκανή να ὑπερνικήσει τις έξωτερικές επιδράσεις που αναγκάζουν τὴ νόηση να παρεκκλίνει από τὸν προορισμό της, καὶ να ἐκλαμβάνει τὸ ψεύτικο ὡς ἀληθινό. Πρέπει ν' ανακαλύψουμε καὶ να οργανώσουμε τις ιδέες σύμφωνα με τὴν τάξη της σκέψης. Πρέπει να δώσουμε στὴν αναζήτηση τὸ δυναμικό της νόημα, τὸ νόημα πὸν ή ἴδια προσλαμβάνει λ.χ. στὴν ἔκφραση «αναζήτηση της αλήθειας». Ἡ Ἀναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου εἶναι στὴν πραγματικότητα αναζήτηση της αλήθειας. Ἄν τώρα ἀποκαλεῖται αναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου, αὐτὸ συμβαίνει στὸ βαθμὸ ὅπου ή αλήθεια ἔχει οὐσιαστική σχέση με τὸ χρόνο. Ἡ αναζήτηση ὁμως εἶναι πάντα χρονική γι' αὐτὸ καὶ ή αλήθεια εἶναι πάντα ἐν χρόνῳ.

Σε τί ὁμως συνίσταται αὐτή ή αναζήτηση της αλήθειας; Ὁ Proust δὲν πιστεύει πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ φυσική ὁρμή, τὸν «ἔρωτα» γιὰ τὴν αλήθεια. Ὡς γνωστό, ή φιλοσοφία προϋποθέτει τὴν ἔμφυτη ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν αλήθεια, ὁμως ὁ Proust ὑποστηρίζει ὅτι «οἱ ιδέες πὸν σχηματίζονται ἀπὸ τὴν καθαρὴ διάνοια δὲν περιέχουν παρὰ μιὰ λογική αλήθεια, μιὰ δυνητική αλήθεια, ή ἐπιλογή τους εἶναι ὁλότελα αὐθαίρετη»³⁴. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ ιδέες της νόησης δὲν ἔχουν ἄλλη ἀξία ἀπὸ ἐκείνη της συμβατικής τους σημασίας. Ὁ Proust ἐπιμένει ιδιαίτερα πάνω στὸ ὅτι ή αλήθεια δὲν εἶναι τὸ προϊόν μιᾶς προκαταβολικά καλῆς θέλησης ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα βίας πάνω στὴ νόηση.

Ἡ νόηση δὲν εἶναι τίποτε χωρὶς ἐκεῖνο πὸν τὴν ἀναγκάζει να διανοεῖται ἐκεῖνο πὸν ἀσκεῖ βία πάνω της. Κατὰ τὸν Proust, πιὸ σημαντικό ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ νόηση εἶναι αὐτὸ πὸν «δίνει ἀφορμὴ γιὰ νόηση», πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ τὸ φιλόσοφο, εἶναι ὁ ποιητής. Ὁ Victor Hugo, στὰ πρῶτα του ποιήματα, «κάνει φιλοσοφία» γιὰτὶ «ἀκόμη σκέπτεται, ἀντὶ να περιοριστεῖ, ὅπως ή φύση, στὸ να δίνει ἀφορμές γιὰ σκέψη»³⁵. Ὁ ποιητής ὁμως διδάσκεται ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ δὲν εἶναι μέσα στὴ σκέψη, ἀλλὰ σ' αὐτὸ πὸν μᾶς ἀναγκάζει να σκεφτοῦμε. Τὸ θέμα πὸν ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Proust, στὸν *Ξανακερδισμένο Χρόνο*, εἶναι ή λέξη «ἀναγκάζω»: ἐντυπώσεις πὸν μᾶς ἀναγκάζουν να κοιτάξουμε, συναντήσεις πὸν μᾶς ἀναγκάζουν να διανοηθοῦμε. Καὶ παραθέτω ἀπὸ τὸν ἴδιο: «Οἱ αλήθειες πὸν ή νόηση συλλαμβάνει ἄμεσα, ἀποσπαστικά, στὸν κατάφωτο κόσμο, ἔχουν κάτι λιγότερο βαθύ, λιγότερο ἀναγκαῖο ἀπὸ τις αλήθειες ἐκεῖνες πὸν ή ζωὴ μᾶς μετέδωσε ἄθελά μας σε μιὰ ἐντύπωση ὑλική, ἀφοῦ

34. *Le temps retrouvé*, τ. 3, σ. 880.

35. *Le côté des Guermantes*, τ. 2, σ. 549 (τ. 3, σ. 220).

ασχώρησε μέσα μας από τις αισθήσεις μας, αλλά πού μπορούμε ν' αντιληφθούμε το πνεῦμα της... Οί ιδέες πού διαμορφώνονται από την καθαρή νόηση δέν ἔχουν παρά μιὰ λογική ἀλήθεια, μιὰ πιθανή ἀλήθεια· ἡ ἐκλογή τους εἶναι αὐθαίρετη. Τὸ βιβλίο μὲ τοὺς μεταφορικοὺς χαρακτῆρες, πού δέν ἔχουν χαραχθεῖ ἀπὸ μᾶς, εἶναι ὁ μοναδικό. Ὅχι πὼς οἱ ιδέες μας δέν μποροῦν νὰ εἶναι λογικά ὀρθές· δέν γνωρίζουμε ὅμως ἂν εἶναι ἀληθινές. Μόνο ἡ ἐντύπωση, ὅσο ἀσθενική κι ἂν φαίνεται ὕλη της, ὅσο ἀπίθανο κι ἂν φαίνεται τὸ ἴχνος της, εἶναι ἓνα κριτήριο ἀλήθειας αἰ γι' αὐτὸ μόνο αὐτὴ ἀξίζει νὰ προσεγγίζεται μὲ τὸ νοῦ, γιατί μόνο ἡ ἐντύπωση, ἂν ὁ νοῦς γνωρίζει νὰ τῆς ἀποσπάσει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, εἶναι ἱκανὴ νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴ μεγαλύτερη δυνατὴ τελειότητα καὶ νὰ τοῦ δώσει γνήσια χαρά»³⁶. Τὸ κομβικὸ θέμα λοιπὸν τοῦ *Ξανακερδισμένου χρόνου* φαίνεται νὰ εἶναι ἡ περιπέτεια τοῦ ἀκούσιου, ἡ ἀναζήτηση δηλαδὴ τῆς ἀλήθειας.

Ἄν ἐπομένως ὁ Proust εἶναι πλατωνιστής, αὐτὸ ὀφείλεται ὄχι τόσο στὸ ὅτι ἐπικαλεῖται τὶς οὐσίες ἢ τὶς Ἰδέες σὲ σχέση μὲ τὴ μικρὴ μουσικὴ φράση τοῦ Vinteuil, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Πλάτων μᾶς παρέχει μιὰ εἰκόνα τῆς νόησης θεμελιωμένη σὲ παντὸς εἶδους ἐξαναγκασμούς. Σ' ἓνα χωρίο τοῦ Ζ βιβλίου τῆς *Πολιτείας*, ὁ Πλάτων διακρίνει δυὸ εἰδῶν πράγματα στὸν κόσμος: αὐτὰ πού ἀφήνουν τὴ νόηση ἀδρανὴ ἢ τῆς παρέχουν τὸ πρόσχημα μιᾶς φαινομενικῆς δραστηριότητος· κι ἐκεῖνα πού μᾶς ὠθοῦν ἢ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ διανοηθούμε³⁷. Τὰ πρῶτα εἶναι ἀντικείμενα ἀναγνώρισης· ὅλες οἱ ιδιότητες ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀντικείμενα αὐτά, ἀλλὰ μὲ τρόπο συμπτωματικό, πού μᾶς ὑποχρεώνει νὰ λέμε εἶναι «τρία δάκτυλα, τὸ μικρό, τὸ δεύτερο, καὶ τὸ μεσαῖο...» (532 c). Ἀντίθετα, ὑπάρχουν ἄλλα πράγματα πού μᾶς ἀναγκάζουν νὰ διανοούμεσθε: ὄχι πιά ἀντικείμενα ἀναγνώρισιμα, ἀλλὰ πράγματα πού μᾶς πιέζουν βίαια, σήματα *συναντώμενα*. Κατὰ τὸν Πλάτωνα πρόκειται γιὰ «ταυτόχρονα ἀντιθετικὲς ἀντιλήψεις»· (ὁ Proust θὰ προσδιορίσει: αἰσθήσεις κοινές σὲ δυὸ χώρους, σὲ δυὸ στιγμές). Τὸ αἰσθητὸ σημεῖο ἀσκεῖ βία πάνω μας: ἐπιστρατεύει τὴ μνήμη, κινητοποιεῖ τὴν ψυχὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ μὲ τὴ σειρὰ τῆς διεγείρει τὴ νόηση, τῆς μεταδίδει τὸν καταναγκασμὸ τῆς αἴσθησης, τὴν ἀναγκάζει νὰ νοεῖ τὴν οὐσία, ὡς τὸ μόνο πράγμα πού πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει κατὰ νοῦ. Ἔτσι, οἱ ιδιότητες προσχωροῦν σὲ μιὰ ὑπερβατικὴ ἀσκηση, ὅπου ἡ καθεμιὰ τους ἀντιμετωπίζει καὶ πλησιάζει τὰ ἴδια τῆς τὰ ὅρια: ἡ αἴσθησις πού προσεγγίζει τὸ σημεῖο· ἡ μνήμη πού τὸ ἐρμηνεύει· ἡ νόηση πού ἐξαναγκάζεται νὰ συλλάβει τὴν οὐσία. Δικαιολογημένα ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται νὰ λέει: εἶμαι ὁ ἐραστὴς μᾶλλον παρά ὁ φίλος· εἶμαι ἡ τέχνη μᾶλλον παρά ἡ φιλοσοφία· εἶμαι ὁ ἐξαναγκασμὸς καὶ ἡ βία μᾶλλον παρά ἡ καλὴ θέλησις.

Στὴ λέξη «φιλόσοφος» ἐνυπάρχει ἡ λέξη «φίλος». Μποροῦμε νὰ παρατη-

36. *Le temps retrouvé*, τ. 3, σσ. 878-880.

37. *Πολιτεία*, Ζ, 523 b-525 b.

Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ-ΜΑΖΑΡΑΚΗ

ρήσουμε ότι ο Proust επικρίνει κατά τον ίδιο τρόπο τη φιλοσοφία και τη φιλία. Οί φίλοι είναι, σε σχέση ό ένας προς τον άλλον, σάν τὰ καλοπροαίρετα πνεύματα πού συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴ σημασία τῶν πραγμάτων καὶ τῶν λέξεων: ἐπικοινωνοῦν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς κοινῆς καλῆς θέλησης. Ἡ φιλοσοφία εἶναι κάτι σάν ἔκφραση μιᾶς οἰκουμενικῆς νόησης πού, σὲ συνάρτηση πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, προσδιορίζει διευκρινισμένες καὶ ἀναμεταδόσιμες ἔννοιες. Ἡ κριτικὴ τοῦ Proust προσεγγίζει τὸ οὐσιαστικό: οἱ ἀλήθειες παραμένουν αὐθαίρετες καὶ ἀφηρημένες ὅσο θεμελιώνονται πάνω στὴν καλὴ θέληση τοῦ νὰ διανοεῖται κανεὶς. Μόνο τὸ συμβατικό εἶναι διευκρινισμένο. Ἡ φιλοσοφία, ὅπως καὶ ἡ φιλία, ἀγνοεῖ τὶς σκοτεινὲς περιοχὲς ὅπου διαμορφώνονται οἱ ἀποτελεσματικὲς δυνάμεις πού ἐπιδροῦν πάνω στὴ νόηση· ἀγνοεῖ τοὺς προσδιορισμοὺς πού μᾶς ἐξαναγκάζουν νὰ διανοοῦμαστε. Ποτὲ δὲν στάθηκε ἀρκετὴ ἡ καλὴ θέληση ἢ μιὰ ἐπεξεργασμένη μέθοδος, γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ διανοοῦμαστε· καὶ ποτὲ ἓνας φίλος δὲν ἦταν ἀρκετὸς γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ προσεγγίσουμε τὴν ἀλήθεια. Οἱ ἀνθρώπινες διάνοιες δὲν ἀναμεταδίδουν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη παρὰ μόνο ὅ,τι εἶναι συμβατικό· ἡ νόηση δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ γεννήσει παρὰ μόνο τὸ ἐφικτό. Ἀπὸ τὶς ἀλήθειες τῆς φιλοσοφίας λείπει ἡ ἀναγκαιότητα. Καὶ πράγματι, ἡ ἀλήθεια δὲν προσφέρεται, προδίδεται, δὲν ἀναμεταδίδεται, ἐρμηνεύεται· δὲν εἶναι ἐκούσια ἀλλὰ ἀκούσια.

Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ-ΜΑΖΑΡΑΚΗ
(Ἀθῆναι)

H ENNOIA THΣ ANAMNHΣHΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MARCEL PROUST

LA NOTION DE LA RÉMINISCENCE À L'ŒUVRE DE MARCEL PROUST.

R é s u m é

Dans la *Recherche du Temps perdu*, Proust disait souvent que parmi les écrivains qu'il estimait, quelques uns s'étaient occupés des sujets concernant la mémoire et qu'ils l'avaient aidé dans son travail. Il citait, Chateaubriand, Baudelaire et d'autres, qui parlent d'expériences personnelles où le présent est directement lié au passé. Dans notre étude, sur la nature de la mémoire proustienne nous aurons recours à deux philosophes, Platon et Bergson.

Platon a développé une théorie du savoir fondée sur la notion de la réminiscence. Le point capital de cette théorie est qu'elle a contesté l'origine du savoir par les expériences des sensations et qu'elle a reconnu comme vrai savoir celui qui est basé dialectiquement sur les causes logiques qui justifient leur vérité. Ces causes, comme Platon l'affirme dans *Menon*, se trouvent en nous quand nous essayons de *nous souvenir*. La théorie des idées que Platon a développé plus tard est la réponse à la question, comment l'âme conquiert le savoir. Ce qui est important ici est que Platon rejette le savoir empirique et prend parti pour la *reconnaissance* ou la *réminiscence* des relations logiques. Il est clair que Proust avait étudié Platon et il a été initié à ses théories.

Bergson, d'autre part, dans le deuxième chapitre de son œuvre *Matière et Mémoire* analyse la différence qui existe entre sortes de mémoire: *la mémoire habituelle* et *la mémoire propre ou spontanée*. Dans le troisième chapitre Bergson examine les différentes façons dont ces deux sortes de mémoire se pénètrent ayant tendance à se transformer en expérience habituelle. Tout semble dépendre de la façon dont ces deux sortes de mémoire fonctionnent en nous. Malgré l'opinion différente de Proust, la distinction entre mémoire volontaire et involontaire est fondamentale pour le raisonnement de Bergson. Il semble que, quand Proust affirmait qu'il n'avait pas été influencé par Bergson, il n'était pas sincère.

L'épistémologie, par conséquent, de Proust pourrait être appelée platonicienne, puisque la mémoire est la source de tout savoir et bergsonienne, puisqu'elle distingue deux sortes de mémoire: spontanée — involontaire et habituelle — volontaire. Les éléments des théories que Proust rejette sont aussi importants. L'idée de la réincarnation comme mythe et métaphore pour la transcendance humaine le fascine peut-être, mais il l'emploie seulement quand il utilise des formes poétiques élevées; Proust restreint la mémoire dans les dimensions d'un cercle de vie. Bien qu'il utilise souvent le mot *essence* lorsqu'il parle de l'intelligence, il ne se réfère jamais à un être suprême qui pourrait évoquer les *idées* platoniciennes. Proust est en général très attentif, quand il s'agit d'êtres suprêmes ou d'expériences qui ont à faire à ces êtres.

A. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ-ΜΑΖΑΡΑΚΗ

Mais il refuse d'admettre la continuité rigide de la *durée*, c'est à dire la façon par laquelle *l'intuition* bergsonienne fonctionne. Dans la *Recherche du Temps Perdu* le saut de la mémoire involontaire est décrit comme coïncidence, indépendante de la *durée* qui la dépasse de beaucoup.

Nous pouvons remarquer, en général, que cette œuvre a, dans son ensemble, la structure de la chute / rédemption, qui semble rechercher une interprétation spirituelle.

A. CHRISTODOULIDI-MAZARAKI

